

УДК 002.2:316.342.8

В. А. МАРКОВА

КНИГА В РІЗНОМАНІТТІ ПІДХОДІВ

Подано стислий огляд певних підходів до аналізу феномену книги. Обґрунтовується необхідність застосування культурологічного підходу до зазначеного феномену.

Представлен краткий обзор ряда подходов к анализу феномена книги. Обосновывается необходимость применения культурологического подхода к указанному феномену.

In the article the brief review of some approaches to analysis of the book's concept is presented. An importance of the culturological approach to this concept is based.

Зазвичай, те, із чим ми зіштовхуємося повсякденно, що є невід'ємною частиною нашого буття, найскладніше піддається визначенню. До таких феноменів належить і книга, що постійно супроводжує нас; звичайний паралелепіпед, що залишається таким доти, доки ми не відкриваємо його. І тут трапляється щось, що переносить нас в інший просторово-часовий вимір. Очевидно, з одного боку, наявна форма, як матеріальна субстанція книги, з іншого — духовна складова, що відображена в змісті, і, таким чином, ми маємо справу з деяким синтетичним артефактом. І вже цим зумовлена розмаїтість підходів до цього складного феномену.

Метою статті є аналіз деяких концепцій, котрі подають книгу як цілісний феномен, що поєднує в собі духовну та матеріальну складові, та обґрунтування необхідності застосування культурологічного підходу до аналізу цього феномену.

Ще в 1929 р. М.Ф. Яновський зібрав і критично проаналізував 51 дефініцію «книга» і, природно, додав п'ятдесят другу. Надалі ці спроби були продовжені [9]. Усю їхню сукупність можна звести до трьох основних аспектів розгляду:

- описовий (як предмет матеріальної культури);
- змістовний (наводиться суспільна, політична, наукова сутність книги);
- комбінований (зовнішні ознаки книги пов'язують з її змістом і читацьким призначенням) [5, с. 299].

Спроби пов'язати матеріальну і духовну природу книги розпочали досить пізно; до однієї з перших належить визначення, запропоноване М. Н. Куфаєвим у 1927 р.: «Книга є продуктом людської творчості і являє собою зібрання аркушів із рукописним або друкарським текстом, що виражають думку і слово одного або багатьох авторів, об'єднаних в інтересах автора, видавця або власника внутрішньо або зовнішньо в єдине ціле» [7, с.7].

Більшість з дефініцій книги радянського періоду мали ідеологічні огріхи: у них матеріальна форма ставилася в залежність від певної класової ідеології (П. Н. Берков, І. Н. Новосадський, Є. І. Шамурін, К. Р. Симон).

Істотним зрушенням у спробі осмислення книги як цілісного феномену стало визначення її як знакової системи в 1976 р. Є. А. Немировським [9]. У дещо розширеному вигляді воно подано і в енциклопедії «Книга». Це визначення трактує книгу як найважливішу історично сформовану форму закріплення і передачі в часі та просторі різноманітної інформації у формі текстового або(і) ілюстративного матеріалу. Розрізняють два підходи до розгляду книги: стосовно семіотики і стосовно загальної теорії комунікації. У межах першого підходу книга розглядається як знакова система, у якій для обміну семантичною інформацією між двома іншими системами (автором — реально існуючим світом, автором — читачем) використовується сукупність шрифтових знаків або інших графічних образів, що сприймаються візуально, відтворених на аркушевому матеріалі рукописним або поліграфічним способом. У межах другого підходу книга є однією з форм існування і поширення семантичної інформації, засобом організації твору індивідуальної свідомості в знакову систему для сприйняття її суспільною свідомістю [5, с. 299]. В енциклопедії відзначається, що книга є складним «об'єктом», який являє собою матеріально-конструктивну і художню цілісність.

Стосовно соціально-комунікативного підходу найплідніше книгу розглянув А. А. Гречихін. Визначаючи книгу як триєдність змісту (соціальної інформації), літературної (семіотичної) і документальної (матеріально-конструктивної) форми [2, с. 82], він виокремлює три основні історичні етапи становлення книги — словесність, писемність і друкарство. Кожний із них відповідає певним історичним рівням розвитку суспільної практики (техніки, виробництва), суспільного пізнання (мислення, логіки) і суспільного керування (ціннісної орієнтації). На думку А. А. Гречихіна, уже на першому етапі, позначеному як «словесність», усвідомлюється недостатність мови як засобу соціальної комунікації. Соціальна інформація закріплюється в таких семіотичних формах як фольклорно-епічні. Виникнення аркуша як культурно-історичного, штучного (технологічного) засобу соціального спілкування зумовило поділ колись синкретичної суспільної діяльності на дві відносно самостійні сфери — матеріальну (предметно-практичну) і духовну (абстрактно-семіотичну). Це відповідало збільшенню обсягу соціальної інформації і сприяло формуванню абстрактного мислення, виникненню літератури. Тільки в перших сторіччях нової ери буде знайдена універсальна матеріально-конструктивна модель носія літературної форми — книжковий кодекс. А. А. Гречихін пов'язує розквіт науки і мистецтва в епоху Відродження з виникненням нової технології — друкарства — і підсумовує, що лише в умовах друкарства книга як засіб соціальної комунікації набуває необхідної самостійності, поступово виробляючи свої оригінальні логічні,

літературно-філологічні (семіотичні) і технологічні (документальні) форми і принципи [3, с. 22–33].

Принцип цілісності в підході до книги розроблявся і в працях з мистецтва книги. В. А. Фаворський наполягав на тому, що книга — це єдність функціонального та естетичного, цілісний організм. Ззовні він має бути оформленим як річ, предмет ужитку, а його внутрішні елементи мають спрямовуватися на просторово-часову інтерпретацію тексту [10]. У подальшому ці ідеї набули розвитку в теорії мистецтва книги В. М. Ляхова, яка пропонувала розуміти книгу як єдину систему і функціональну форму. Засобом організації цілісності книги є композиція. Композиційний синтез у книзі здійснюється завдяки співіснуванню трьох композиційних систем:

- літературної композиції;
- конструктивної організації книги (архітектонічної);
- образотворчої.

Мета вдосконалення форми книги — збільшення змістовності тексту [8].

У праці Ю. Герчука «Художня структура книги» зроблена спроба «подати книгу не як механічну сукупність текстів та малюнків, оздоблень і різноманітних технічних елементів, а як єдину складно організовану систему, розібратися в тих тонких та складних взаємовідношеннях літературного твору із зображенням чи орнаментом, слова і знака — з матеріалом та технічною конструкцією, які утворюють закономірну та художньо осмислену цілісність... проаналізувати книгу як закономірну художню структуру» [2, с. 6].

Серед книгознавців, що запропонували власні підходи до аналізу феномену книги, слід відзначити І. Є. Баренбаума, А. А. Беловицьку, М. П. Єльнікова, В. С. Люблинського, О. С. Мильникова, Ю. М. Столярова, Г. М. Швецову-Водку та ін. Водночас, переважна більшість авторів розуміють книгу насамперед як кодекс. Так, В. М. Ляхов усі форми, що передували кодексу, називає докнижними та предкнижними. За цією логікою електронну книгу необхідно називати посткнижною. До речі, електронна книга (і це зрозуміло з огляду на часи, коли формулювалася більшість підходів) виходить за межі зазначених підходів.

Сучасний стан наукового знання передбачає різноманіття підходів до вивчення об'єкта дослідження. Поряд з уже сформованими підходами до аналізу феномену книги, такими як історико-генетичний, системно-типологічний, системно-функціональний, документознавчий, наукознавчий, семіотичний, соціально-комунікативний, соціокультурний, мистецтвознавчий, плідним є застосування культурологічного підходу.

Культурологія є наукою, «що формується на стикові соціального та гуманітарного знання про людину та суспільство і вивчає культуру як цілісність, як специфічну функцію та модальність людського буття» [11, с. 248]. Усі соціальні та гуманітарні науки певною мірою мають справу з явищами культури, але ключовим у наведеному визначенні є слово цілісність.

Саме завдяки принципу цілісності можна говорити про розмаїття культурно-історичних типів, у яких культури являють собою цілісні символічні світи. З урахуванням цього, можна визначити сутність культурологічного підходу як розгляд явищ крізь призму певного типу культури. І якщо інші науки надають нам спеціалізоване знання щодо явищ культури, культурологія є інтегрованим знанням.

Якщо з цієї точки зору поглянути на поле книгознавчих досліджень, то ми також можемо побачити значну кількість спеціалізованих наук, що вивчають проблеми книги та книжкової справи. Їх корисність є беззаперечною, але вони не можуть пояснити глобальні зрушення в природі книги. Так, досконале знання топографії рідного краю не забезпечує нам знання світу в цілому; для цього існує глобус.

Культурологія представлена як концепціями окремих дослідників (О. Шпенглера, Й. Хейзінги, А. Тойнбі, П. Сорокіна, М. Маклюєн та ін.), так і цілими науковими школами (школа Анналів, тартусько-московська семіотична школа та ін.), а також дослідницькими практиками та напрямками (герменевтика, постструктуралізм, рецептивна естетика та ін.). Слід зазначити, що в деяких концепціях приділяється увага книзі як культурному феномену. Так, у культурфілософії О. Шпенглера книзі відводиться роль одного із символів, сітка яких накладається з метою експлікації культурної цілісності. Шпенглер визначає теми культурології книги: зв'язок книжності і сприйняття часу та простору в певних культурах, роль Священної книги в різноманітних культурах. Типологія культури М. Маклюєна взагалі цілком базується на пануванні тієї чи іншої комунікаційної технології, яка задає спосіб кодифікації реальності, чим і визначає образ культури.

Класичним зразком застосування культурологічного підходу до феномену книги можна назвати главу «Слово і книга» з праці С. С. Аверінцева «Поетика ранньовізантійської літератури», в якій ранньовізантійська література розглядається як «частина великого цілого: культури раннього середньовіччя від Атлантики до Месопотамії» [1, с. 192–220].

С. С. Аверінцев, плідно використовуючи ідеї О. Шпенглера, розглядає зв'язки між різноманітними явищами ранньовізантійської культури, що пов'язані з літературою і книжністю і зумовлені цілісністю середньовічного типу культури, зокрема зв'язком «між бюрократичним світом константинопольських переписувачів і підвищеною чутливістю до графічного образу літературного тексту» [1, с. 251]. Це явище розглянуте в опозиції з ставленням до письмово фіксованого слова в культурі класичної Греції, а також в історико-літературних паралелях з культурами близькосхідного кола за допомогою побудови символічних рядів.

Пієтет до письмової фіксації на Близньому Сході зумовлений, з одного боку, сакральним ставленням до букви, а отже і до постаті переписувача, книгаря, що перебуває на службі теократії і є причетним до світу богів; у

пантеоні він має свого заступника, покровителя. Для вільного ж громадянина еллінського поліса «пластичним символом» його життя є «ніяк не зігнута поза переписувача, що обережно і ретельно записує цареве слово або переписує текст священного переказу, а вільна постава і пожвавлена жестикуляція оратора». Немає на грецькому Олімпі і покровителів письма, такого як «божественний канцелярист» Тот.

Ключовою для побудови символічного ряду в Аверінцева є категорія тілесності. Усне слово — це продовження тілесності людини. Розвиваючи ідею Шпенглера про тіло як прасимвол грецької культури, Аверінцев зауважує, що «від культури грек насамперед вимагає, щоб вона розвивала, облагороджувала, одухотворяла саме це тіло і безпосередньо властивий тілу голос і дар мови», а звідси абстрактна, «нефігуративна» пластика грецького письма. На противагу цьому — тілесне ставлення до книги в культурах Близького Сходу, а звідси і вражаюча розкіш єгипетських, сирійських, арабських, візантійських рукописів. У період еллізму ситуація різко змінюється, на зміну полісному устрою приходить імперія, що потребує бюрократичного апарату, і, як наслідок, грецькі «вчені» зустрічаються зі «священнокнижниками» Єгипту. Серед чинників, що зумовили пізньо-античний культ книги, Аверінцев називає притаманне християнству поклоніння Біблії як письмово фіксованому «слову Божому» і властиве пізньо-іудейському (протокабалістичному), пізньоязицькому і гностичному синкретизмові поклоніння алфавіту як умістилищу непроречених таємниць. Саме на такому фундаменті і виникає культура Візантії, що ввібрала пієтет сусідніх (у просторі і в часі) культур до матеріальності, тілесності книги і втілила його в любовно створених рукописах із сакральним ставленням до букви.

Застосування культурологічного підходу до аналізу феномену книги має додаткові евристичні можливості завдяки тому, що в його межах суто наукові методи органічно співіснують з художньою, філософською та релігійно-містичною рефлексією. «Культурологічна думка ніколи не може остаточно позбавитися «рудиментів» культурного синкретизму і відлитися в закінчені форми чистої науковості. З одного боку, вона тяжіє до філософських, соціологічних та політологічних узагальнень і тісно пов'язана з філософією, соціологією та політологією, частково переходить у відповідні проблемні ділянки. З іншого — вона органічно близька різним формам гуманітарного знання, а через нього пов'язана з літературою і мистецтвом, міфологією і релігією, звертаючись у своїй методології не тільки до понятійно-логічних форм мислення, а й до образно-асоціативних переживань» [6, с. 178].

Усе вищезазначене дозволяє окреслити поле культурологічного дослідження феномену книги. Визначальною для культурологічного аналізу є проблема типології культури, оскільки саме тип культури забезпечує зв'язок між різними феноменами, що дозволяє говорити про цілісність. Важливим для культурологічного аналізу також є питання релігійної

складової в культурі, оскільки саме релігія дає могутній імпульс культурі, що зароджується, саме фідеїстичне ставлення до слова і букви в подальшому забезпечують сакральність книги в культурі. Щоб усвідомити, яке саме місце відводиться книзі в певній культурі, необхідним убачається співвіднесення феномену книги з категоріями простору і часу. З урахуванням того, що культурологія має справу з «текстами» культури, книгу, з одного боку, можна розглянути як текст на рівні змісту та форми, а з іншого — відстежити її відбитки в інших «текстах», як вербальних, так і невербальних.

Таким чином, узагальнення існуючих культурологічних концепцій дозволить сформулювати визначальні засади культурологічного підходу до феномену книги.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Аверинцев С. *Поэтика ранневизантийской литературы* / С. Аверинцев. — М. : Сода, 1997. — 343 с.
2. Герчук Ю. *Художественная структура книги* / Ю. Герчук. — М. : Книга, 1984. — 208 с.
3. Гречихин А. А. *Истоки формирования книговедения как науки (К постановке проблемы)* / А. А. Гречихин // *История книги. Теоретические и методологические основы : сб. науч. тр.* — М., 1977. — С. 22–33.
4. Гречихин А. А. *Тип как книговедческая категория* / А. А. Гречихин // *Вторая Всесоюзная научная конференция по проблемам книговедения. Секция типологии книги : тезисы докладов.* — М., 1974.
5. *Книга* // *Книга : энцикл.* — М., 1999. — С. 299–303.
6. Кондаков И. В. *История культурологической мысли* / И. В. Кондаков // *Культурология. XX век : словарь.* — СПб, 1997. — С. 175–181.
7. Куфаев М. Н. *История русской книги в XIX в.* / М. Н. Куфаев. — Л., 1927.
8. Ляхов В. Н. *Искусство книги* / В. Н. Ляхов. — М. : Сов. художник, 1978. — 221 с.
9. Немировский Е. А. *К вопросу об определении книги как знаковой системы* / Е. А. Немировский // *История книги. Теоретические и методологические основы : сб. науч. тр.* — М., 1977. — С. 34–43.
10. Фаворский В. А. *О художнике, о творчестве, о книге* / В. А. Фаворский. — М. : Мол. гвардия, 1966. — 127 с.
11. Флиер А. Я. *Культурология* / А. Я. Флиер // *Культурология. XX век : словарь.* — СПб, 1997. — С. 248–253.

Надійшла до редколегії 15.01.2008 р.